

اکوتوریسم و توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستای شیب‌دراز، جزیره قشم)

لیلا و توقی^{۱*}، مهدیه قاسمی^۲

چکیده

با توجه به وجود نابرابری‌های جنسیتی که عمدتاً در بسیاری از جوامع علیه زنان دیده می‌شود، بحث توانمندسازی آن‌ها در سال‌های اخیر اهمیت خاصی یافته است. در این زمینه، تحقیقات بسیاری به رابطه کارایی نقش اکوتوریسم در توانمندسازی جامعه محلی، از طریق جلب مشارکت آنان در فعالیت‌های گردشگری، تأکید کرده است. با توجه به این موضوع، پژوهش حاضر با هدف ارزیابی نقش توسعه اکوتوریسم بر ابعاد مختلف توانمندسازی زنان روستایی، با بهره‌گیری از روش پیمایشی انجام شد. جامعه آماری این تحقیق، زنان روستای شیب‌دراز جزیره قشم بودند که در طرح حفاظتی «لاک‌پشت‌های دریایی پوزه‌عقابی» با تأکید بر توسعه اکوتوریسم و صنایع‌دستی مشارکت داشتند. جهت گردآوری داده‌ها نیز از پرسشنامه محقق‌ساخته استفاده شد. نتایج تحقیق نشان داد که توسعه اکوتوریسم میزان توانمندسازی اجتماعی، اقتصادی، و روانی زنان را به‌طور معناداری در روستای مطالعه‌شده افزایش داده است.

کلیدواژه‌ها

اکوتوریسم، توانمندسازی، زنان روستایی، روستای شیب‌دراز.

۱. استادیار دانشکده گردشگری، دانشگاه سمنان

vossoughi.la@profs.semnan.ac.ir
mhd.gh1368@gmail.com

۲. کارشناس ارشد برنامه‌ریزی توسعه جهانگردی، دانشگاه سمنان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۲/۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۲۱

مقدمه و بیان مسئله

مفهوم توسعه از دهه ۱۹۹۰، که تا آن زمان براساس شاخص‌های اقتصادی تعریف می‌شد، جای خود را به توسعه انسانی داد. در این میان، توجه به زنان به‌منزله نیمی از جامعه انسانی در برنامه توسعه انسانی ضرورت یافت و تلاش برای بهبود شاخص‌های حساس به جنسیت آغاز شد؛ تا آنجا که یکی از اهداف هشت‌گانه توسعه هزاره سوم ملل متحد برابری جنسیتی و توانمندسازی نام گرفت. نظریه توانمندسازی به اهمیت افزایش قدرت زنان واقف است و سعی می‌کند قدرت را کمتر به صورت برتری فردی به فردی دیگر و بیشتر از لحاظ توان زنان در جهت افزایش اتکا به خود و قدرت درونی شناسایی کند [۱۰، ص ۵۶]. در این رابطه، هرچند بر کاهش فقر در ابعاد مختلف آن تأکید می‌شود، فقر زنان به‌مراتب فراتر از فقر مادی و مسئله تأمین امکانات ضروری زندگی است و شامل جنبه‌های وسیع‌تری چون دسترسی به فرصت‌های محرومیت از حق انتخاب، اتکا به خود، اعتمادبه‌نفس، توانایی، و امکان مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، و سیاسی نیز می‌شود؛ گرچه ابعاد اقتصادی اغلب سایر جنبه‌ها را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. در این میان، مطالعه تجربه‌های گردشگری حاکی از آن است که گردشگری قادر است به‌منزله گزینه‌ای کارآمد در توانمندسازی زنان نقشی مهم ایفا کند.

اکوتوریسم مفهوم جدیدی در گردشگری است که پتانسیل آن برای آموزش، حفاظت، و ارتقای خودباوری فرهنگی نامحدود است. به‌علاوه، این مفهوم بر مشارکت فعال و مزایای اقتصادی برای جامعه محلی و همراه با ارائه آموزش‌های زیست‌محیطی و حفاظتی به آنان و نیز گردشگران در مقصدهای اکوتوریستی تأکید دارد [۲۱]. امروزه، مشارکت جامعه محلی در توسعه گردشگری از اهمیت زیادی برخوردار است و موفقیت گردشگری به آن بستگی زیادی دارد. از دیگر سو، حفاظت محیط زیست از مهم‌ترین مسائلی است که در اکوتوریسم باید مورد توجه قرار گیرد، زیرا اکوتوریسم هم‌پیمان جنبش‌های حفاظت است [۲۷، ص ۳۹]. اکوتوریسم جامعه محلی را با دادن حس غرور و آگاهی در مورد اهمیت منابع طبیعی توانمند می‌کند تا توسعه محلی خود را کنترل کنند [۲۵، ص ۱۷۲]. با توجه به تأکید اکوتوریسم بر بهبود زندگی جامعه محلی، موفقیت آن را می‌توان با ارتقای توانمندی جامعه محلی شناخت. در این میان، ارتقای توانمندی زنان جامعه محلی نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. این توانمندسازی می‌تواند ابعاد مختلف اقتصادی، روانی، اجتماعی، و حتی سیاسی داشته باشد [۳۵، ص ۲۲۳].

با توجه به مزیت‌های اکوتوریسم در ابعاد مختلف، توسعه آن فرصت و مزیت نسبی مهمی برای جزیره قشم، به دلیل برخورداری از انواع متنوع و منحصربه‌فردی از منابع و جاذبه‌ها، محسوب می‌شود [۱، ص ۷۴]. این جزیره با توجه به برخورداری از شرایط مناسب محیط دریایی و داشتن سواحل مناسب، از گذشته محل امنی برای تخمگذاری گونه خاصی از لاک‌پشت‌های دریایی به نام پوزه‌عقابی بوده است؛ چنان‌که همواره بیشترین مراجعه

لاک‌پشت‌ها به سواحل این جزیره و به‌ویژه سواحل روستای شیب‌دراز، واقع در جنوب جزیره قشم، است. به دلیل عوامل و دخالت‌های متعدد انسانی این گونه به‌شدت در معرض انقراض قرار داشت. از این‌رو، طرح حفاظت از لاک‌پشت‌ها در جزیره قشم، از جمله روستای شیب‌دراز، با بهره‌گیری از اکوتوریسم و کمک ساکنان محلی و نیز توسعه صنایع دستی اجرا شده است. اجرای این طرح و تأکید برخی کارشناسان در منابع مختلف از موفقیت‌آمیز بودن اجرای آن و نیز اشاره به سطح بالای مشارکت ساکنان، به‌ویژه زنان از شیوه‌های مختلف، انگیزه اصلی این تحقیق را فراهم کرد. بر همین اساس، این پرسش مطرح است که نقش توسعه اکوتوریسم (مبتنی بر اجرای طرح حفاظتی) در توانمندسازی زنان روستای شیب‌دراز چگونه است؟ به عبارتی، آیا تغییرات مثبت، مستقیم، و غیرمستقیم در زندگی زنان روستایی نقشی در راستای توانمندسازی آنان ایفا کرده است؟

پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات گسترده داخلی و خارجی دربارهٔ هریک از موضوعات اکوتوریسم و توانمندسازی (زنان) صورت گرفته که در این پژوهش هم مورد توجه قرار داشته‌اند؛ اما در زمینه موضوع گردشگری (به‌طور عام) و خاصه اکوتوریسم و توانمندسازی جامعه محلی (به‌ویژه زنان) یا موضوع گردشگری و بحث جنسیت تعداد تحقیقات خارجی در مقایسه با پژوهش‌های داخلی بیشتر بودند که در ادامه به برخی از این تحقیقات اشاره می‌شود:

خواجه شاهکوهی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی (روستای زیارت شهرستان گرگان)» به این نتیجه رسیدند که زنان روستای زیارت به دلیل ورود گردشگران در بعد اقتصادی، فرهنگی، و اجتماعی توانمند شده‌اند و این توانمندی بیشتر در بعد اقتصادی صورت گرفته است [۷]. خانی و فضیله (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل جنسیتی از درک آثار گردشگری روستایی» به بررسی تفاوت درک آثار گردشگری از دیدگاه مردان با زنان روستایی (روستاهای کن و سولقان در شمال غرب تهران) پرداخته است. نتایج تحقیق وی نشان داده علاوه بر وجود همگرایی و واگرایی میان دو جنسیت در برخی موارد، به دلیل ماهیت ارتباطی گردشگری، موجب کسب آگاهی بیشتر زنان و افزایش ارتباطات اجتماعی آنان شده است، اما به کاهش نابرابری‌های جنسیتی و جلب مشارکت عملی آن‌ها در فعالیت‌های مربوطه منجر نشده است [۵]. اونتیوروس و کاریلو (۲۰۱۵) در پژوهش خود با عنوان «گردشگری، اشتغال و توانمندسازی زنان» اشاره می‌کنند که گردشگری زنان جامعه محلی را توانمند کرده است و میزان توانمندسازی، در صورتی که زنان ریاست کسب‌وکار خود را داشته‌اند، به مراتب بیشتر از زمانی بوده است که برای دیگران کار می‌کرده‌اند [۳۰]. بولی و مک‌گهی (۲۰۱۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی توسعه و اعتبارسنجی

توانمندسازی جامعه محلی از طریق گردشگری» ابعاد توانمندسازی را در سه منطقه روستایی در ویرجینیا، در غرب ایالات متحده، بررسی کردند و نتایج پژوهش آن‌ها نشان داد که توسعه گردشگری می‌تواند سبب ارتقای توانمندسازی جامعه محلی شود [۲۰]. جکسون (۲۰۱۰) در پژوهشی با عنوان «تحلیل چگونگی توانمندسازی زنان با مشارکت در برنامه آموزش پیاده‌روی» نشان داد که زنان نیالی به علت شرکت در دوره‌های آموزشی راهنمای کوهنوردی از طریق کسب مهارت، دانش، و استقلال توانمند شده‌اند و این آموزش‌ها فرصتی برای تغییر سنت‌های بازدارنده توانمندی زنان بوده است [۲۸]. هوکرت (۲۰۰۹) در مقاله خود با عنوان «تحلیل پایداری اجتماعی فرهنگی توسعه گردشگری روستایی جامعه‌محور با استفاده از چارچوب توانمندی اسکینوز» نشان داد که گردشگری روستایی به توانمندسازی زنان و جوانان انجامیده است [۲۶]. کول (۲۰۰۶) در پژوهش خود با عنوان «بررسی نقش توانمندسازی جامعه» نشان داد که گردشگری سبب ایجاد غرور، اعتماد، و تقویت هویت سیاسی در جامعه محلی می‌شود که این موارد از جنبه‌های ارزشمند توانمندسازی‌اند [۲۱]. پلنو (۲۰۰۶) در مقاله خود با عنوان «بررسی نقش پروژه‌های گردشگری در توانمندسازی زنان جامعه محلی» دریافت که پروژه‌های اکوتوریسم به فرایند اجتماعی شدن زنان کمک می‌کند. همچنین، این پروژه‌ها سبب بهبود روابط انسانی در میان زنان جامعه محلی شده و افراد دانش، مهارت، و اعتمادبه‌نفس کسب کرده‌اند یا به عبارتی از نظر روانی به توانمندسازی آنان انجامیده است [۳۲].

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این پژوهش‌ها از دیدگاه‌های مختلف اما مشابهی هریک به نوعی به بررسی تأثیرات گردشگری بر توانمندسازی جامعه محلی و زنان در جوامع کوچک مبتنی بر شاخص‌ها و ابعاد مختلفی پرداخته‌اند. بر همین مبنا، این پژوهش به دنبال ارزیابی ارتباط گردشگری و به‌طور خاص اکوتوریسم با توانمندسازی صرفاً در میان زنان روستایی بوده است.

حوزه مفهومی و ملاحظات نظری

اکوتوریسم

اکوتوریسم شکل پایداری از طبیعت‌گردی است که عمدتاً بر تجربه و آموزش درباره طبیعت استوار است و با ایده هماهنگ بودن با طبیعت به وجود آمده است. طبق تعریف جامعه بین‌المللی اکوتوریسم^۱، «اکوتوریسم سفری مسئولانه است که از محیط زیست حفاظت کرده و از رفاه جامعه محلی حمایت می‌کند» [۳۹، ص ۲]. طبق این تعریف، هر برنامه و طرح گردشگری مبتنی بر طبیعت، که از نظر اکولوژیکی پایدار باشد، آموزش در آن یک مفهوم

عمده باشد و مردم محلی از آن منتفع شوند، اکوتوریسم نامیده می‌شود. به علاوه، این مفهوم به دنبال شکلی از مشارکت فعال و مزایای اقتصادی برای جامعه محلی و افراد بومی و همچنین آموزش‌های زیست‌محیطی و حفاظتی به افراد جامعه محلی، متخصصان، و گردشگران در مقصدهای اکوتوریستی است [۲۴]. در تعریف جامع‌تری، اکوتوریسم به معنای سفر به مناطق پاکیزه یا تخریب‌نشده طبیعی با اهداف خاص آموزشی-مطالعاتی، ستایش طبیعت، لذت بردن از مناظر طبیعی، حیات وحش، و نیز فرهنگ منطقه است [۱۸] و باید منافعی برای جامعه محلی و محیط زیست آنان به همراه داشته باشد. علاوه بر این، اکوتوریسم باید همه ذی‌نفعان را اعم از مردم محلی، سازمان‌های دولتی و غیردولتی، و گردشگران را درگیر آموزش کند [۳۶، ص ۸]. اکوتوریسم بیشتر مرتبط با ایجاد گرایش‌ها و رفتارهایی مبتنی بر حفاظت از محیط زیست، حمایت، و توانمندسازی جامعه محلی است؛ یعنی می‌توان گفت که اکوتوریسم سه هدف اصلی دارد: پایداری، حفاظت، و توانمندسازی جامعه محلی. در واقع، موفقیت اکوتوریسم را با ارتقای توانمندی جامعه محلی می‌توان شناخت. در این میان، ارتقای توانمندی زنان جامعه محلی نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. این توانمندسازی می‌تواند در ابعاد اقتصادی، روانی، اجتماعی، و حتی سیاسی باشد [۳۵، ص ۲۳۳]. اکوتوریسم به دلیل ظرفیت بالا در ایجاد تغییرات اجتماعی، زیست‌محیطی، فرهنگی، اقتصادی، و اکولوژیکی عملکرد بهتر (در مقایسه با سایر شیوه‌ها) ستایش شده است. توانایی پایدار نگه داشتن زندگی جوامع کوچک و روستایی، کمک به رشد سریع انواع جدید توسعه، تجدید غرور فرهنگی، توانمندسازی جامعه محلی، و حفاظت از تنوع زیستی در اکوتوریسم بیشتر مورد توجه قرار دارد. گرچه طرفداران اکوتوریسم اختلاف نظر بسیاری دارند، اغلب در یک ایده باهم اشتراک نظر دارند: سهم بیشتری از مزایای گردشگری باید مستقیماً به مردم مقصدها و مکان‌ها برسد [۳۷، ص ۴۹].

توانمندسازی زنان و اکوتوریسم

توانمندسازی با تعاریف متفاوتی همراه است و در چارچوب‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی معانی متفاوتی می‌یابد [۶۸، ص ۱۰]. به دلیل نقش مهم نابرابری‌های جنسیتی در به حاشیه راندن زنان در امور اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، و سیاسی و نقش این نابرابری‌ها به‌منزله بازدارنده توسعه جوامع و نیز جهت کمک به برابری و قدرت بخشیدن به نیمی از افراد جامعه، که زنانند، مفهوم توانمندسازی گسترش یافته است [۹، ص ۱۰۸]. توانمندسازی زنان به این معناست که آنان از عزت نفس بالایی برخوردار شوند و کردار و گفتارشان حاکی از اعتمادبه‌نفس و اطمینان خاطر باشد و قدرت رویارویی با دشواری‌ها و سختی‌ها را داشته باشند، قادر به ارزیابی صحیح و شناخت دقیق شوند و از توانایی‌ها و قابلیت‌های خود به منظور نیل به

اهداف خویش بهره‌مند شوند و با افزایش توانایی خویش در حوزه‌های مختلف، به اهداف مورد نظر برسند [۵، ص ۸۸]. شکلی از توانمندسازی، که از سوی گردشگری ایجاد می‌شود، برای از حاشیه درآوردن جامعه محلی است؛ به گونه‌ای که صدای آنان شنیده شود [۳۸، ص ۴۱۷]. گردشگری قادر است به‌منزله گزینهای در توانمندسازی زنان نقشی مهم ایفا کند و از این‌رو دفتر بین‌المللی گردشگری در سال ۲۰۰۸ با ارائه برنامه‌ای، سازمان جهانی گردشگری را در خصوص ایفای نقشی راهبردی در توانمندسازی اقتصادی زنان موظف کرده است. برنامه‌ای که اساس آن بر کاهش فقر و تقویت هویت زنان و توجه به نقش آن‌ها در فعالیتهای مرتبط با گردشگری گذاشته شده است. این برنامه عملی یکی از سه تعهد سازمان جهانی گردشگری است که در چارچوب قانون جهانی اخلاقی گردشگری و در حمایت از اهداف توسعه هزاره سازمان ملل قرار می‌گیرد. این اهداف عبارت‌اند از: سودرسانی گردشگری به مستمندان، حفاظت محیط زیست، و توانمندسازی زنان [۱۴، ص ۹۷؛ ۳۳، ص ۴۴۰].

گزارش سازمان جهانی گردشگری در خصوص زنان در سال ۲۰۱۱، بیان می‌دارد که زنان اغلب در موقعیتهای پایین‌تر همراه مشاغلی با دستمزد پایین‌تر و پست‌تر در گردشگری قرار می‌گیرند. کلیشه‌ها و تبعیضات جنسیتی نشان می‌دهد که زنان عمدتاً در مشاغلی مانند آشپزی و تمیزکاری در گردشگری نقش ایفا می‌کنند. آنان کمتر در سطوح حرفه‌ای جذب می‌شوند و ۱۰-۱۵ درصد کمتر از همکاران مرد خود درآمد کسب می‌کنند [۳۳]. اما از آنجا که گردشگری با روند رشد سریع خود فرصتهای اشتغال زیادی را فراهم می‌کند، بسیاری از این فرصتها را زنان می‌توانند اشغال کنند. چنان‌که نتایج برخی تحقیقات حاکی از آن است که اشتغال زنان در گردشگری مزیت‌هایی برای زنان دارد. ۱. فرصتهای کارآفرینی در خانه برای آنان به وجود می‌آورد، به‌خصوص در صنایع دستی، تولید محصولات غذایی، و راهنمایی محلی؛ ۲. گردشگری مشاغل پاره‌وقت ایجاد می‌کند و این برای زنان مناسب‌تر است؛ ۳. زنان را قادر می‌سازد توانایی‌های جدیدی را کسب کنند [۱۷، ص ۵۸]. از این‌رو، بسیاری از محققان، به طرفداری از قابلیت‌های اکوتوریسم، پیشنهاد می‌دهند که پروژه‌های توسعه اکوتوریستی مبتنی بر توانمندسازی زنان اجرا شود [۴۱، ص ۱۱۸]. در این زمینه، عدالت جنسیتی به‌منزله یکی از پایه‌های حقوق بشر باید مورد توجه طرفداران توسعه اکوتوریسم، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، قرار گیرد. بر این اساس، زنان و مردان باید در تصمیم‌گیری‌های مرتبط با توسعه و مدیریت اکوتوریسم به یک اندازه مشارکت داشته باشند و به‌طور عادلانه از منافع حاصل از اکوتوریسم سهم برند [۳۶].

پژوهش‌های مرتبط با توانمندسازی، در خصوص توسعه گردشگری، تشابهات زیادی با بحث‌های توانمندسازی در زمینه‌های دیگر دارد. بیشتر این پژوهش‌ها در زمینه توسعه گردشگری انجام گرفته است و بیشتر بر کیفیت زندگی ساکنان محلی تمرکز می‌کند. جهت

موفقیت برنامه‌های توانمندسازی، تمرکز بر مشارکت افراد محلی مورد نیاز است. اما برخی پژوهشگران این امر را لازم، اما ناکافی می‌دانند. آن‌ها بر توانمندسازی جامعه محلی برای دسترسی به توسعه پایدار تأکید دارند. درحقیقت، مشارکت جامعه محلی هدف نهایی گردشگری پایدار نیست و اگر این مشارکت با توانمندسازی همراه نشود، گردشگری پایدار در مقصد مورد نظر موفق محسوب نمی‌شود. پژوهش‌های اخیر بر اهمیت توانمندسازی به‌منزله مرکز اهداف گردشگری پایدار تأکید داشته‌اند [۲۰، ص ۸۶]. از دیدگاه طرفداران اکوتوریسم، این نوع گردشگری می‌تواند به جامعه محلی از طریق حفاظت از منابع و قدرت‌دادن جهت تصمیم‌گیری و دسترسی به خدمات خاص قدرت بخشد.

ابعاد توانمندسازی بر اساس مدل شیونز

یکی از مدل‌های مهم که به تشریح ارتباط بین اکوتوریسم، جنسیت، و توسعه می‌پردازد، مدل شیونز است. وی، مدلی برای تحلیل چهار بعد: اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، و روانی توانمندسازی در اکوتوریسم بدین شرح مطرح کرده است:

الف) توانمندسازی اقتصادی

توانمندسازی اقتصادی با متغیرهای کسب یا افزایش درآمد، توانایی بازپرداخت وام، و قدرت پس‌انداز کردن تعریف می‌شود [۱۳، ص ۹]. مزایای اقتصادی زیادی از طریق اکوتوریسم توسط جامعه محلی دریافت می‌شود (افزایش اشتغال و درآمد) و در صورتی که اکوتوریسم فصلی و دوره‌ای باشد یا نتواند درآمد معتبر دائمی ایجاد کند، سبب بروز مشکلاتی نیز می‌شود. درگیر شدن زنان در شرکت‌های تعاونی آن‌ها را قادر می‌سازد مهارت‌های ارزشمندی در مدیریت کسب‌وکار و بازاریابی کسب کنند [۳۵]. در صورتی که وجوه کسب‌شده بین بسیاری از خانواده‌ها در جامعه تقسیم شود، نشانه‌های آشکاری از بهبود مالی در مقصد وجود خواهد داشت [۳۴].

ب) توانمندسازی روانی

توانمندسازی روانی با معرف‌هایی همچون افزایش عزت نفس، استقلال فکری، احساس قدرت، و افزایش خوداثربخشی بررسی می‌شوند که در آن مقولاتی چون احساس موفقیت در زندگی و داشتن توانایی‌های زیاد، احساس رضایت از خود، توانایی کمک مؤثر برای اطرافیان در صورت بروز مشکل، احساس توان بهبود وضع آینده خود و خانواده، باور به حل مشکل با سعی و تلاش، توانایی حفظ خونسردی در برخورد با مشکلات، باور به داشتن توان در تغییر سرنوشت و کاهش فقر سنجیده می‌شود [۱۳، ص ۹]. طرح‌های اکوتوریستی که علاقه و احترام به جنبه‌های مختلف

فرهنگ‌های سنتی را نمایش می‌دهد می‌تواند مردم جامعه محلی را از نظر روانی توانمند کند. زنان اغلب در مرکز تلاش‌ها برای حفاظت جنبه‌های سنت هستند. وقتی اکوتوریسم در شیوه‌ای حساس به فرهنگ توسعه پیدا می‌کند، شانس خوبی برای توانمندسازی روانی است [۳۵، ص ۲۳۷]. عزت نفس بسیاری از اعضای جامعه به دلیل اینکه دیگران هویت و یگانگی آن‌ها را به رسمیت می‌شناسند و برای فرهنگ، منابع طبیعی، و دانش سنتی آن‌ها ارزش قائل می‌شوند، افزایش می‌یابد. دسترسی به اشتغال و وجه نقد به افزایش توانایی مادی افرادی که از مقام پایین‌تری در جامعه برخوردارند، مانند جوانان و زنان، منجر می‌شود [۳۴].

ج) توانمندسازی اجتماعی

توانمندسازی اجتماعی با متغیرهای تغییر نگرش نسبت به نقش زنان، مشارکت در امور اجتماعی، جمع‌گرایی، و تمایل به حضور در فضاهای عمومی و با گویه‌هایی نظیر شرکت در فعالیت‌های خیریه، همکاری با همسایگان، و انجام دادن فعالیت‌های گروهی در محل و شرکت در امور اجتماعی مانند انجمن‌های فرهنگی، عدم محدودیت نقش زنان به کار درون خانه، توان زنان برای برعهده گرفتن امور بیرون از منزل، و عدم باور به موفق‌تر بودن مردان در امور خارج از خانه نسبت به زنان سنجیده می‌شود [۱۳، ص ۹]. توانمندسازی اجتماعی به موقعیتی که در آن احساس یک‌پارچگی در جامعه محلی ایجاد می‌شود و با فعالیت‌هایی مانند اکوتوریسم تقویت می‌شود بازمی‌گردد. گروه‌های قوی جامعه شامل جوانان جامعه، انجمن‌های مردم‌نهاد، و گروه زنان نشانه‌هایی از جامعه توانمند شده است. در جوامعی که اشکال مناسب فرهنگی و زیست‌محیطی در آن‌ها رخ می‌دهد و زنان در این فعالیت‌های گردشگری درگیر می‌شوند، اغلب به افزایش احترام به زنان و تجدید نظر در نقش‌های کلیشه‌ای جنسیتی منجر شده است [۳۵، ص ۲۳۷]. اکوتوریسم تعادل را در جامعه محلی افزایش می‌دهد یا آن را حفظ می‌کند. یک‌پارچگی جامعه محلی به دلیل کار خانواده‌ها و اشخاص باهم بهتر می‌شود [۳۴].

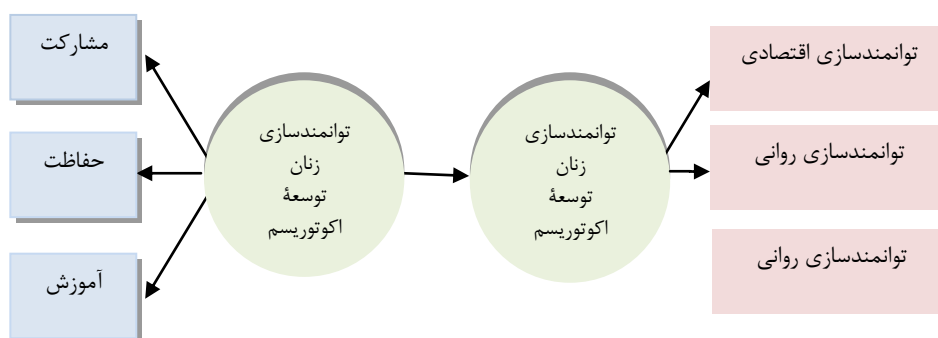
در این پژوهش، مدل شیونز و مؤلفه‌های آن جهت بررسی توانمندسازی مورد توجه قرار گرفته است که به همراه شاخص‌های توسعه اکوتوریسم متشکل از حفاظت، آموزش، و مشارکت به تفصیل در جدول ۱ ارائه شده است.

براساس محتویات این جدول، جهت بررسی نقش اکوتوریسم بر توانمندی زنان، مبتنی بر ابعاد مختلف توانمندسازی، شکل ۱، به‌منزله مدل مفهومی تحقیق طراحی شده است. بر همین مبنا، فرضیه‌هایی به صورت رابطه همبستگی میان معیارهای توسعه اکوتوریسم و توانمندسازی تعریف شده است: رابطه همبستگی بین مشارکت، با توانمندسازی اقتصادی، روانی، و اجتماعی؛ رابطه همبستگی بین حفاظت با توانمندسازی اقتصادی، روانی، و اجتماعی؛ و رابطه همبستگی میان آموزش با توانمندسازی اقتصادی، روانی، و اجتماعی.

جدول ۱. مؤلفه‌ها و گویه‌های پژوهش

ابعاد پژوهش	مؤلفه‌های پژوهش	توضیح	گویه‌ها
توانمندسازی	توانمندسازی اقتصادی	اکوتوریسم سبب ایجاد مزایای اقتصادی بر جامعه محلی است.	افزایش درآمد، افزایش مهارت در کسب و کار، توان بازپرداخت وام، یافتن شغل
	توانمندسازی اجتماعی	به موقعیتی که در آن فرد احساس یک پارچگی در جامعه می‌کند اطلاق می‌شود.	تغییر نگرش به نقش زنان، مشارکت در امور اجتماعی، حضور در انجمن‌های اجتماعی
	توانمندسازی روانی	طرح‌های اکوتوریستی احترام به فرهنگ‌های سنتی را نمایش می‌دهد و جامعه را از نظر روانی توانمند می‌کند.	باور به داشتن توان در تغییر سرنوشت و کاهش فقر، حفظ خونسردی در حل مشکلات، باور به توان حل مشکل
اکوتوریسم	حفاظت	توسعه اکوتوریسم ابزاری جهت حفاظت از تنوع زیستی است.	علاقه‌مندی به حفاظت از تنوع زیستی، آگاهی از اهمیت حفاظت و پرداختن به آن
	مشارکت	برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های اکوتوریستی اگر با مشارکت جامعه محلی صورت گیرد، موفق خواهد بود	علاقه‌مندی به برقراری ارتباط با گردشگران و افزایش مهارت در ارتباط برقرار کردن با آن‌ها، افزایش گرایش به تولید صنایع دستی
	آموزش	آموزش از اهداف اصلی اکوتوریسم است.	درک نقش صنایع دستی در درآمدزایی، آگاه‌شدن از سلیقه گردشگران، آگاهی از اهمیت حفاظت از تنوع زیستی

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، از نوع توصیفی-پیمایشی است و اطلاعات لازم از طریق مطالعات کتابخانه‌ای (مقالات و کتب معتبر مرتبط) و نیز مشاهدات میدانی با استفاده از ابزار پرسشنامه گردآوری شده است. با مطالعه نظریه‌ها و پیشینه تحقیق، متغیرها و شاخص‌های مناسب و مورد نیاز انتخاب شدند. متغیرهای توانمندسازی، به‌طور خاص، براساس مدل پرکاربرد شیونز انتخاب شده‌اند. در اینجا توانمندسازی نمره‌ای است که با استفاده از گویه‌های توانمندسازی روانی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، و اقتصادی در مدل شیونز سنجیده می‌شود. همچنین، توسعه اکوتوریسم نمره‌ای است که با استفاده از گویه‌های سه بعد آموزش جامعه محلی، مشارکت جامعه محلی و حفاظت از تنوع زیستی سنجیده می‌شود. جامعه آماری مورد سنجش این پژوهش، زنان روستای شیب‌دراز قشم‌اند (N=223). نمونه آماری با استفاده از جدول مورگان تعداد ۱۴۱ نفر محاسبه شد. با استفاده از مبانی نظری، پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته در قالب طیف لیکرت طراحی شد. به منظور بررسی میزان پایایی پرسشنامه، از روش آلفای کرونباخ استفاده شد و با توجه به آلفای کرونباخ به دست آمده از خروجی نرم‌افزار SPSS (جدول ۲) پرسشنامه از پایایی لازم برخوردار است. جهت تأیید روایی، پرسشنامه در اختیار جمعی از متخصصان قرار داده شد و به تأیید آنان رسید. با توجه به نرمال بودن داده‌ها از طریق آزمون کولموگروف-اسمیرنوف، از ضریب همبستگی پیرسون در نرم‌افزار SPSS برای رسیدن به پاسخ سؤالات پژوهش استفاده شد.

جدول ۲. آزمون پایایی پرسشنامه

متغیر	ضریب آلفای کرونباخ
توانمندسازی	۰,۸۲
توسعه اکوتوریسم	۰,۸۸

محدوده مطالعاتی این تحقیق روستای شیب‌دراز، از توابع بخش مرکزی شهرستان (جزیره) قشم، استان هرمزگان است. این روستا در ۵۰ کیلومتری ساحل جنوبی جزیره قشم (بزرگ‌ترین جزیره خلیج فارس)، در مجاورت جزیره هنگام واقع است. جمعیت آن ۴۵۶ نفر است که ۲۲۳ نفر از آنان را زنان تشکیل می‌دهند. شیب‌دراز به واسطه اجرای پروژه حفاظت از لاک‌پشت‌های دریایی پوزه‌عقابی مورد توجه گردشگران قرار گرفته است. چنان‌که در زمان تخم‌گذاری این لاک‌پشت‌ها به ساحل و بعد از گذشت حدود دو ماه از تخم بیرون می‌آیند. هر دو زمان برای علاقه‌مندان جذابیت دارد. اجرای این پروژه تحقیقاتی-حفاظتی از سال در روستای شیب‌دراز رویداد مهمی برای این روستا بوده است و بی‌تردید علاوه بر محیط زیست، تأثیراتی بر زندگی ساکنان داشته است. پروژه حفاظت از لاک‌پشت‌های پوزه‌عقابی با حمایت بخش کمک‌های

کوچک تسهیلات محیط زیست جهانی سازمان ملل متحد (SGP)، مؤسسه آوای طبیعت پایدار، و اداره محیط زیست سازمان منطقه آزاد قشم همراه با مشارکت مستقیم مردم محلی صورت گرفته است [۱۲]. در تکمیل این پروژه و در راستای حصول نتایج بهتر دو پروژه دیگر با عنوان «ارتقای اکوتوریسم» و «هنر برای محیط زیست (با تأکید بر مشارکت و توانمندسازی زنان روستا جهت تولید و عرضه صنایع دستی)» نیز در این روستا اجرا شده است.^۱ با توجه به اینکه شیب‌دراز به لحاظ جغرافیایی در کریدور گردشگری جزیره قشم قرار نگرفته بود، اجرای طرح حفاظتی به این روستا موقعیت جدید و ویژه‌ای به لحاظ گردشگری بخشیده است. به طوری که در سال‌های اخیر، با توجه به نزدیکی با سایت‌های ژئوتوریسم قشم، علاوه بر علاقه‌مندان خاص تماشای تخمگذاری لاک‌پشت‌ها، میزبان گردشگران داخلی بسیاری در زمان‌های مختلف سال شده است [۲، ص ۸]. از آن پس، زنان این روستا، در رقابت با روستاهای همجوار، تلاش مسالمت‌جویانه‌ای از طریق فراهم کردن امکانات اقامتی، تهیه غذا، تولید صنایع دستی، و... جهت سهم‌بری بیشتر از گردشگری داشته‌اند.

نتایج پژوهش

آزمون کولموگروف اسمیرنوف (k-S) جهت بررسی ادعای مطرح‌شده درباره توزیع داده‌های متغیرهای پژوهش استفاده شد. در این تحقیق، جهت بررسی نرمال بودن متغیرهای حفاظت، آموزش، مشارکت، توانمندسازی اقتصادی، توانمندسازی اجتماعی، و توانمندسازی روانی از این آزمون استفاده شد. از آنجا که مقدار سطح معناداری این متغیرها بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است، این متغیرها در سطح معناداری ۰/۰۵ نرمال‌اند. به همین دلیل، از ضریب همبستگی پیرسون در این پژوهش استفاده می‌شود.

جدول ۳. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنوف

متغیر	سطح معناداری
حفاظت	۰/۵۲۷
آموزش	۰/۶۵۷
مشارکت	۰/۴۳۱
توانمندسازی اقتصادی	۰/۳۲۲
توانمندسازی اجتماعی	۰/۷۶۱
توانمندسازی روانی	۰/۵۱۱

۱. علاقه‌مندان جهت کسب اطلاعات بیشتر از ویژگی‌های طرح‌ها و نحوه اجرای آن‌ها می‌توانند به سایت مؤسسه آوای طبیعت پایدار مراجعه کنند www.tabiatpaydar.com

در راستای اهداف پژوهش و براساس مبانی نظری، رابطه میان حفاظت، آموزش، و مشارکت با توانمندسازی اجتماعی، توانمندسازی اقتصادی و روانی بررسی شد.

جدول ۴. نتایج آزمون ضریب همبستگی بین متغیرهای پژوهش

متغیرها	میانگین	انحراف معیار	۱	۲	۳	۴	۵	۶
توانمندسازی اقتصادی	۳٫۲۲	۰٫۶۷	۱	۰٫۱۳۲	۰٫۴۱	۰٫۰۰۲	**۰٫۳۰۴	**۰٫۲۲۶
توانمندسازی روانی	۳٫۳۳	۰٫۵۹	۱	۰٫۴۲۲	**۰٫۴۲۲	**۰٫۴۲۲	**۰٫۴۸۵	**۰٫۲۶۴
توانمندسازی اجتماعی	۳٫۷۶	۰٫۷۸	۱	۰٫۳۲۷	**۰٫۳۲۷	**۰٫۳۰۱	**۰٫۳۷۲	**۰٫۳۶۱
حفاظت	۳٫۸۱	۰٫۷۵	۱	۰٫۴۲۹	**۰٫۴۲۹	۱	**۰٫۴۲۷	**۰٫۳۶۱
مشارکت	۳٫۳۰	۰٫۸۱	۱	۰٫۴۲۷	**۰٫۴۲۷	۱	۱	۱
آموزش	۳٫۳۹	۰٫۷۲	۱	۰٫۴۲۷	**۰٫۴۲۷	۱	۱	۱

**P<۰/۰۰۱

به منظور تعیین میانگین متغیرهای حفاظت، آموزش، مشارکت، توانمندسازی اجتماعی، توانمندسازی روانی، و توانمندسازی اقتصادی از آمار توصیفی میانگین، انحراف استاندارد و ماتریس همبستگی بین متغیرهای پژوهش استفاده شد (جدول ۴). در جامعه مطالعه شده، میانگین حفاظت (۳٫۸۱) در یک بازه پنج درجه‌ای نشان می‌دهد که شرکت‌کنندگان حفاظت را در سطح متوسط ارزیابی کرده‌اند. الگوی مشابهی در مورد یادگیری مشاهده می‌شود. با این تفاوت که در این مقیاس، پراکندگی کمتر از حفاظت است. شدت رابطه حفاظت با توانمندسازی روانی در حد متوسط ولی بیش از سایر متغیرهاست (۰٫۴۲۲). توانمندسازی روانی بیشترین رابطه را با مشارکت دارد. شدت رابطه مشارکت با توانمندسازی روانی در حد متوسط ولی بیشتر از سایر متغیرها بوده است (۰٫۴۸۵). شدت رابطه آموزش با توانمندسازی اجتماعی در حد متوسط ولی بیش از سایر متغیرها بوده است (۰٫۴۲۷). آموزش بیشترین رابطه را با حفاظت دارد. میانگین ابعاد حفاظت، مشارکت، و آموزش نشان می‌دهد که به ترتیب حفاظت از آموزش و آموزش از مشارکت بیشتر تأثیرگذار بوده است.

همچنین باتوجه به نتایج به دست آمده از جدول ۴، مقدار ضریب همبستگی بین متغیرهای حفاظت و توانمندسازی اقتصادی برابر با (۰٫۰۰۲) است و نیز سطح معناداری محاسبه شده (۰٫۰۰۳) از آلفای پژوهش ($\alpha=۰٫۰۵$) کوچک‌تر است، در نتیجه با احتمال ۹۵ درصد می‌توان گفت که بین حفاظت و توانمندسازی اقتصادی همبستگی مثبت و معناداری در سطح اندک و قابل چشم‌پوشی وجود دارد. نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون بین حفاظت و توانمندسازی روانی نشان می‌دهد که سطح معناداری از سطح مورد نظر ($\alpha=۰٫۰۵$) کوچک‌تر

است که بیانگر وجود رابطه معنادار بین میزان حفاظت و توانمندسازی روانی است. با توجه به اینکه ضریب همبستگی (۰/۴۲۲) است، همبستگی، مستقیم و در سطح متوسط است. همچنین، بین حفاظت و توانمندسازی اجتماعی با ضریب همبستگی (۰/۳۲۷) رابطه مثبت و معناداری در سطح (۰/۰۰۱) وجود دارد. آموزش با توانمندسازی روانی در سطح معناداری (۰/۰۰۲) با ضریب همبستگی (۰/۲۶۴) رابطه مثبت و معنادار دارد. ضریب همبستگی آموزش و توانمندسازی اجتماعی (۰/۳۷۲) در سطح معناداری (۰/۰۰۱) است که با توجه به آلفای پژوهش، همبستگی معنادار و در سطح متوسط است. همچنین، آموزش و توانمندسازی اقتصادی رابطه مثبت و معناداری در سطح (۰/۰۰۸) با ضریب همبستگی (۰/۲۲۶) دارند. بین مشارکت با توانمندسازی روانی با ضریب همبستگی (۰/۴۸۵) رابطه مثبت و معنادار در سطح (۰/۰۰۱) وجود دارد. مشارکت و توانمندسازی اجتماعی با ضریب همبستگی (۰/۳۰۱) رابطه مثبت و معناداری در سطح (۰/۰۰۱) دارند. همچنین، رابطه مثبت و معناداری در سطح (۰/۰۰۱) بین مشارکت و توانمندسازی اقتصادی وجود دارد که با توجه به ضریب همبستگی (۰/۳۰۴) در سطح متوسط ارزیابی می‌شود.

بحث و نتیجه گیری

گردشگری و به‌طور خاص اکوتوریسم یکی از گزینه‌های مناسب جهت تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی روستاییان و کمک به افزایش درآمد، حفظ غرور فرهنگی، جمع‌گرایی، و باور به توان کاهش فقر با استفاده از پتانسیل‌های گردشگری است. توانمندسازی، که از زیرمجموعه‌های توسعه انسانی محسوب می‌شود، برای جوامع روستایی و به‌خصوص زنان از اهمیت زیادی برخوردار است، زیرا زنان در جوامع روستایی به‌طور سنتی فعالیت‌های اقتصادی دارند و حتی حضور و فعالیت آن‌ها نقش پراهمیتی دارد، اما دارای درآمد مستقل نیستند. طبق تحقیقات کول (۲۰۰۶)، توسعه اکوتوریسم با افزایش تماس‌های خارجی، ایجاد غرور و اعتماد سبب توانمندسازی جامعه محلی می‌شود. نتایج پژوهش حاضر نشان داد، حفاظت از تنوع زیستی بر توانمندسازی اجتماعی، روانی، و اقتصادی زنان روستایی تأثیر می‌گذارد. به این معنا که توسعه اکوتوریسم با حفاظت از تنوع زیستی روستای مطالعه‌شده، سبب افزایش درآمد، اشتغال‌زایی و افزایش مهارت در کسب‌وکار شده و نیز بر تغییر نگرش به نقش زنان، جمع‌گرایی، و فعالیت‌های گروهی تأثیر گذاشته است. این یافته با نتایج برخی از یافته‌های پیشین مطابقت دارد [۲۱؛ ۲۳؛ ۲۶؛ ۴۰]. از دیگر یافته‌های این پژوهش اثرگذاری حفاظت بر توانمندسازی روانی است؛ بدین معنا که زنان به این باور می‌رسند که می‌توانند بر سرنوشت خود اثرگذار باشند، فقر را از بین ببرند، و بر مشکلات خود با سعی و تلاش فائق آیند. این یافته نیز با برخی یافته‌های پیشین همسوست [۲۹].

از دیگر یافته‌های این پژوهش این است که مشارکت جامعه محلی سبب توانمندسازی اقتصادی می‌شود. این مشارکت می‌تواند شامل مشارکت در تولید و فروش صنایع دستی، و... باشد که مستقیماً بر افزایش درآمد و اشتغال‌زایی زنان روستایی تأثیر گذاشته است. از دیگر مواردی که نتایج این پژوهش بر آن صحنه گذاشته است، تأثیرپذیری توانمندسازی روانی از مشارکت است؛ بدین معنا که مشارکت زنان در توسعه اکوتوریسم سبب می‌شود آنان به خودباوری برسند و اعتمادبه‌نفس آنان افزایش پیدا کند. همچنین، مشارکت تأثیر مستقیمی بر توانمندسازی اجتماعی دارد و می‌تواند تمایل به حضور در فضاهای عمومی را افزایش دهد. این یافته‌ها با نتایج یافته‌های پیشین همسوست [۱۵؛ ۲۶؛ ۳۲]. جکسون (۲۰۱۰) بر این باور است که آموزش جامعه محلی، به‌خصوص زنان، تسهیل‌کننده فرایند توانمندسازی است. به نظر وی، شرکت در دوره‌های آموزشی به علت افزایش دانش و مهارت افراد، فرصت‌های توانمندسازی زنان را افزایش می‌دهد [۲۸]. طبق نظر هوکرت (۲۰۰۹) افزایش مهارت و دانش‌های جدید سبب خودتکایی و توانمندسازی در جامعه محلی می‌شود. پژوهش حاضر بر این مطلب صحنه گذاشته است، زیرا یکی از نتایج این پژوهش آن است که آموزش بر توانمندسازی اقتصادی تأثیر مثبت گذاشته است؛ به این معنا که آموزش‌هایی که زنان روستایی دریافت کرده‌اند سبب شده آن‌ها بتوانند بر مهارت‌های کسب‌وکار خود بیفزایند. علاوه بر این، آموزش بر توانمندسازی روانی نیز تأثیر مثبت گذاشته است. یادگیری زنان روستایی سبب شده است که آن‌ها توان اعمال کنترل بر عملکرد خویش را بیابند و اعتمادبه‌نفس خود را در جامعه‌ای که قبلاً در آن فقط به کارهای خانه اشتغال داشته‌اند، پیدا کنند. آخرین یافته این پژوهش حاکی از آن است که یادگیری بر توانمندسازی اجتماعی تأثیر مثبت گذاشته است؛ یعنی می‌توان گفت یادگیری مهارت‌های اقتصادی، نظیر قیمت‌گذاری و فروش صنایع دستی، سبب شده زنان درآمد بالاتری کسب کنند. این یافته نیز با برخی از یافته‌های پیشین مطابقت دارد [۱؛ ۴۰].

نتایج نشان می‌دهد که توسعه اکوتوریسم در حفاظت بیش از درگیر کردن مردم محلی و آموزش به آنان تأثیر گذار بوده است. به عبارت دیگر، توسعه اکوتوریسم در حفاظت از تنوع زیستی منطقه مؤثر بوده است. همچنین، براساس نتایج به‌دست‌آمده، شدت رابطه حفاظت با توانمندسازی روانی، بیش از سایر انواع توانمندسازی‌ها بوده است. این نشان می‌دهد زنان با درگیر شدن در حفاظت از لاک‌پشت‌ها حس مفیدبودن می‌کنند و توان تغییر در وضعیت کنونی را در خود می‌بینند و احساس می‌کنند بر اعمال خود با دانش و آگاهی تسلط بیشتری یافته‌اند. بیشتر بودن شدت رابطه توانمندسازی اجتماعی و آموزش حاکی از آن است که آموزش علاوه بر اینکه زنان را در کارگاه‌های آموزشی به دور هم جمع کرده، روحیه جمع‌گرایی را نیز در آنان تقویت کرده است. آموزش سبب شده است زنان به این نتیجه برسند که آنان نیز مانند مردان

می‌توانند در کارهای بیرون از خانه و درآمدزایی مشارکت کنند. برای مثال در تولید صنایع دستی و... در تعاونی‌ها مشارکت کنند. در پایان، پیشنهادهایی جهت افزایش توانمندسازی زنان مبتنی بر اکوتوریسم در منطقه ارائه می‌شود:

۱. تداوم آموزش‌های اکوتوریستی به زنان روستایی در آینده. هرچند این آموزش‌ها کافی بوده، اگر به صورت دوره‌ای انجام شود، هم نسل جدید را دعوت به تلاش خواهد و هم نیازهای اکوتوریست‌ها برای جامعه محلی بهتر شناسایی می‌شود؛
۲. استفاده از دیگر پتانسیل‌های گردشگری منطقه برای جذب بیشتر اکوتوریست‌ها با توجه به بافت فرهنگی منطقه و موقعیت ساحلی روستای شیب‌دراز؛
۳. حمایت بیشتر و مناسب‌تر زنان روستایی. با توجه به اینکه زنان این روستا تازه به کسب‌وکارهای مرتبط با گردشگری پیوسته‌اند، نیاز به حمایت از آن‌ها در سطوح مختلف، از جمله مشاوره‌های کسب‌وکار اعطای مجوز برای ایجاد تسهیلات گردشگری و... احساس می‌شود؛
۴. عرضه وام‌های کم‌بهره به زنان روستایی که مایل‌اند در ارائه خدمات گردشگری فعالیت داشته باشند.

منابع

- [۱] اکبرپورسراسکانرود، محمد؛ نوربخش، فاطمه (۱۳۸۹). «نقش اکوتوریسم در توسعه پایدار شهری و روستایی نمونه موردی جزیره قشم»، فصلنامه مسکن و محیط روستا، ش ۱۳۲، ص ۶۱-۷۶.
- [۲] آذری، نیما (۱۳۸۵). «گزارش پروژه اکوتوریسم جزیره قشم شیب‌دراز، با هدف ارتقای سطح معیشت جامعه محلی با تکیه بر حفاظت از لاک‌پشت پوزه‌عقابی»، بخش کمک‌های کوچک تسهیلات محیط زیست جهانی سازمان ملل متحد، مؤسسه آوای طبیعت پایدار.
- [۳] برقی، حمید و همکاران (۱۳۹۱). «برنامه‌ریزی توسعه پایدار گردشگری در منطقه خلیج فارس (مطالعه موردی: جزیره قشم)»، مجله علمی- پژوهشی برنامه‌ریزی فضایی، ش ۲، ص ۷۵-۹۴.
- [۴] خانی، فضیله و همکاران (۱۳۹۱). «ارائه الگوی توانمندسازی زنان روستایی استفاده‌کننده از ICT»، توسعه روستایی، دوره ۴، ش ۱.
- [۵] خانی، فضیله (۱۳۹۰). «تحلیل جنسیتی از درک آثار گردشگری روستایی، (روستاهای کن و سولقان)»، فصلنامه توسعه روستایی، دوره ۳، ش ۱.
- [۶] _____ (۱۳۸۸). «جنسیت و گردشگری»، رشد علوم اجتماعی، دوره ۱۲، ش ۴۲.

- [۷] خواجه شکوهی، علیرضا؛ خوش‌فر؛ علیرضا؛ لیلیا، کریمی (۱۳۹۱). «نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستای زیارت شهرستان گرگان)»، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، س اول، ش ۳، ص ۹۵-۱۱۴.
- [۸] دشتی، سولماز و همکاران (۱۳۹۱). «ارائه مدل برنامه‌ریزی کاربردی اراضی جهت توسعه گردشگری در جزایر خلیج فارس (مطالعه موردی جزیره قشم)»، فصلنامه علمی-پژوهشی اکویولوژی تالاب، س ۴، دوره ۴، ش ۱۳، ص ۴۹-۶۱.
- [۹] رحمانی، مریم و همکاران (۱۳۸۷). «نقش اعتبارات خرد در توانمندسازی زنان»، *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، ش ۱۸، ص ۱۰۵-۱۳۲.
- [۱۰] رضایی، زهرا (۱۳۸۸). «توانمندسازی زنان در فرایند توسعه»، *پژوهشنامه*، ش ۴۲، ص ۵۷-۸۲.
- [۱۱] رضوانی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۱). «تأثیر گردشگری بر تقویت نگرش‌های کارآفرینانه در مناطق روستایی»، فصلنامه پژوهش‌های روستایی، س ۳، ش ۲، ص ۱۵۳-۱۷۴.
- [۱۲] ریاضی، برهان (۱۳۸۶). «بررسی روابط زیست‌سنجی لاک‌پشت عقابی در سواحل قشم»، *مجله علوم و تکنولوژی محیط زیست*، دوره ۹، ش ۴.
- [۱۳] شکوری، علی و همکاران (۱۳۸۶). «مؤلفه‌های توانمندی زنان و تبیین عوامل مؤثر بر آن‌ها»، *زن در توسعه و سیاست*، ش ۱۷، ص ۱-۲۶.
- [۱۴] غنیان، منصور و همکاران (۱۳۸۹). «تحلیل ابعاد گردشگری روستایی با رویکرد جنسیتی از دیدگاه جامعه‌میزبان»، *زن در توسعه و سیاست* (پژوهش زنان)، دوره ۸، ش ۳، ص ۹۳-۱۰۹.
- [۱۵] فرجی‌راد، عبدالرضا؛ احسانی، افسانه (۱۳۹۰). «بررسی تأثیر اقامتگاه‌های محلی (خوشه‌سار بوم‌گردی) بر ارتقای سطح زندگی جامعه محلی»، فصلنامه علمی-پژوهشی *جغرافیایی سرزمین*، س ۸، ش ۳۰، ص ۶۳-۷۷.
- [۱۶] کتابی، محمود و همکاران (۱۳۸۲). «توانمندسازی زنان برای مشارکت در توسعه»، *پژوهش زنان*، دوره ۱، س ۳، ش ۷.

- [17] Afifi, G. M., & Al-Sherif, N., 2014, Women Occupational Empowerment in the Omani Tourism Sector, *European journal of tourism, hospitality and recreation* Vol. 5, Issue 1, pp 53-84.
- [18] Anderson, W., 2009, Promoting Ecotourism through Networks: Balearic Islands. *Journal of Ecotourism*. Vol. 8 No.1, pp 51-69.
- [19] Barry, Katherine S., 2012, Women Empowerment and Community Development through Ecotourism, Capstone Collection. Paper 2579.
- [20] Boley, B. B., & McGehee, N. G., 2014, Measuring empowerment: Developing and validating the Resident Empowerment through Tourism Scale (RETS), *Tourism Management*, vol. 45, pp 85-94.

- [21] Cole, S. 2006. Information and empowerment: The keys to achieving sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 14 (6), pp 629-644.
- [22] Dorobantu, M. R., & Nistoreanu, P., 2012, Rural Tourism and Ecotourism—the Main Priorities in Sustainable Development Orientations of Rural Local Communities in Romania.
- [23] Dunn, S. F. 2007. *Toward empowerment: Women and community-based tourism in Thailand* (Doctoral dissertation, Uni of Oregon).
- [24] Eshun, G. ,2011, Ecotourism development in Ghana: a postcolonial study with focus on Boabeng-Fiema Monkey National Park (Doctoral dissertation, University of Leicester).
- [25] Garrod, B., & Wilson, J. C., (Eds.), 2003, *Marine Ecotourism: Issues and Experiences*, Channel View Publications.
- [26] Höckert, E. 2009. Sociocultural sustainability of rural community-based tourism, *Lapin yliopiston matkailun ja liiketoiminnan tiedekunnan julkaisuja B: 5*.
- [27] Holtz, C., & Edwards, S., 2003, Linking biodiversity and sustainable tourism policy. Ecotourism policy and planning.
- [28] Jackson, M. A. ,2010, *Empowering women of Nepal: an experience of empowerment in the land of the Himalaya* (Doctoral dissertation, PRESCOTT COLLEGE).
- [29] Kiss, A. 2004. Is community-based ecotourism a good use of biodiversity conservation funds?. *Trends in Ecology & Evolution*, 19 (5), 232-237.
- [30] Ontiveros, M. M. & Carrillo ,2015. Tourism, female work and women's empowerment at Bahíals de Huatulco, Oaxaca. *Estudios y Perspectivas en Turismo*, Vol. 24 No. 2 pp 316-335.
- [31] Pasape, L., Anderson, W., & Lindi, G. (2014). Sustaining Ecotourism in Tanzania through Community Empowerment, *Journal of tourism Research* vol.7.
- [32] Pleno, M. J. L. 2006. Ecotourism projects and women's empowerment: A case study in the province of Bohol, Philippines.
- [33] Sabina, J. M., & Nicolae, J. C., 2013, *Gender Trends in Tourism Destination*, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 92.
- [34] Scheyvens, R. (1999). Ecotourism and the empowerment of local communities, *Tourism management*, 20(2), pp 245-249.
- [35] Scheyvens, R., 2000, Promoting women's empowerment through involvement in ecotourism: Experiences from the Third World, *Journal of sustainable tourism*, Vol. 8. No. 3, pp 232-249.
- [36] Scheyvens, R., 2007, Exploring the tourism-poverty nexus. *Current Issues in Tourism*, Vol. 10.No. 2-3 pp. 231-254.
- [37] Stronza, A., & Gordillo, J., 2008, Community views of ecotourism. *Annals of Tourism Research*, Vol.35. No. 2.
- [38] Sutawa, G. K., 2012, Issues on Bali Tourism Development and Community Empowerment to Support Sustainable Tourism Development. *Procedia Economics and Finance*, Vol. 4.N. 1.
- [39] Thampi, S. P., 2005, Ecotourism in Kerala, India: Lessons from the eco-development project in Periyar Tiger Reserve. *International Ecotourism Monthly*, vol. 13, No. 6.
- [40] Thien, O. S. 2009 women empowerment through tourism from social entrepreneurship perspective.

- [41] Walter, P. & Tran, L., 2014. Ecotourism, gender and development in northern Vietnam. *Annals of Tourism Research*, 44, pp 116-130.
- [42] Wang, H., Guan, Y., & Wang, Z., 2013, Analysis on Present Situation and Countermeasures of Rural Ecotourism in Jiangsu Province. *Asian Agricultural Research*. vol. 5. No. 4.
- [43] Wearing, S., & Neil, J., 2009, *Ecotourism: impacts, potentials and possibilities?*. Routledge.